

Generalitat de Catalunya
Centre d'Estudis Jurídics
i Formació Especialitzada

Observatori Català
de la Justícia en
Violència Masclista

Pacto de Estado
contra la Violencia de Género

GOBIERNO
DE ESPAÑA

MINISTERIO
DEL INTERIOR, REFORMA DE LAS COSTES
Y TURISMO

Activitat finançada a
càrrec del Pacte d'Estat
contra la Violència de
Gènere

Jornada LA MATERNITA T SUBROGAD A

MARGARITA BOLADERAS
UNIVERSITAT DE BARCELONA

IMPLICACIONS ÈTIQUES I SOCIALS DE LA GESTACIÓ PER SUBSTITUCIÓ

MARGARITA BOLADERAS

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Membre del COMITÈ DE BIOÈTICA

DE CATALUNYA

LA IMPORTÀNCIA DE LES PARAULES

“Mare de lloguer”, “ventre de lloguer”, “gestació subrogada”, “gestació per substitució”, “maternitat subrogada”, “maternité de substitution”, “maternité pour autrui”... cada paraula i les seves connotacions importen.

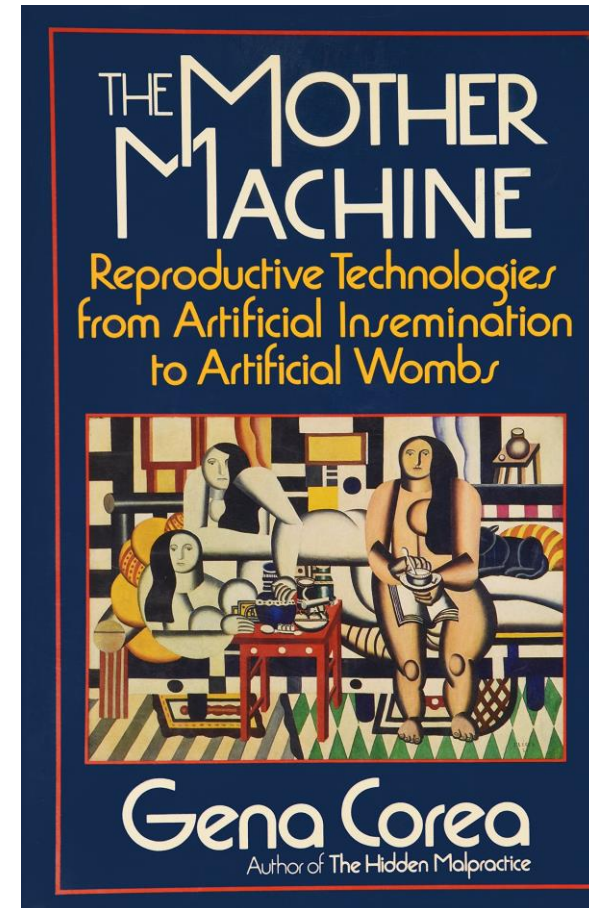
El fet de que una parella o una persona demani a una dona que engendri i pareixi un fill per a quedar-se'l després com a fill propi és una pràctica que s'ha introduït a finals del segle XX en alguns països, com una qüestió de la vida privada, sobre la qual podien decidir lliurement les persones involucrades.

La introducció de la inseminació artificial en els anys setanta del segle passat i després les altres tècniques de reproducció humana assistida han obert noves possibilitats de maternitat.

El feminisme va copsar de seguida el parany que podia ser per moltes dones. Una de las primeres crítiques va ser

Gena Corea, *La mare màquina. Tecnologies reproductives, de la inseminació artificial a la matriu artificial.*

New York: HarperCollins, 1985-1ª ed., 374 p.

Gena Corea és una periodista del EUA, que ja en aquella època criticava la utilització de les tècniques de reproducció humana assistida en general.

Afirmava:

"En l'actualitat, les dones podem concebre un fill, però en el futur podem convertir-nos en una simple màquina reproductiva mitjançant les manipulacions tecnològiques."

La justícia va intervenir aviat davant la nova situació.

EL CAS BABY COTTON – REGNE UNIT

Després de debats públics encesos sobre un cas conegut de gestació per substitució, el gener de 1985 un jutge britànic (John Latey de la Cort Superior Civil de Londres) va decidir que s'havia de lliurar la nena anomenada popularment Baby Cotton a la parella que havia contractat el servei de la sucursal britànica de l'agència The National Center for Surrogate Parenting dels EUA. La gestant i mare biològica va ser una dona casada anglesa, la senyora Cotton, que es sentia feliç de la seva acció.

Fins i tot va decidir fundar una organització de suport a la maternitat subrogada, activa des de 1988.

https://elpais.com/diario/1985/01/15/sociedad/474591607_850215.html

El 4 de gener de 1985, Kim Cotton va parir una nena concebuda amb els seus òvuls i l'esperma del pare d'intenció, d'acord amb el contracte que havien signat, per entregar-la a la parella contractant. El lliurament es va fer en el mateix hospital. Va cobrar 6.500 lliures a canvi d'abstenir-se de qualsevol seguiment o contacte posterior, a més de les despeses de tot el procediment.

El cas va provocar un gran enrenou en el país, fins el punt que aquell mateix any el Regne Unit va promulgar una llei sobre la gestació subrogada **que va legalitzar aquesta pràctica, però va prohibir l'explotació comercial**. La llei pretén restringir la GS altruista a un limitat nombre de casos, bàsicament d'acords entre amics i familiars, així com preservar els drets de filiació de la mare gestant.

Aquesta llei anglesa imposa condicions estrictes. No s'admeten acords comercials ni agències de pagament. Poden acollir-s'hi parelles heterosexuales i homosexuals i no s'especifica res respecte dels estrangers. La maternitat legal recau sobre la gestant i el seu marit o parella en cas de què en tingui; hi ha un termini no prorrogable de sis mesos per a que els pares d'intenció sol·licitin la paternitat; si el termini expira es perd per sempre aquesta possibilitat i el menor passa a ser fill legal de la gestant i la seva parella en cas de tenir-la. (Surrogacy Arrangements Act, 16 de julio 1985 [en línia]. [Consultado el 20 de marzo de 2019]. Disponible en: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1985/49>)

Department of Health & Social Security

REPORT OF THE COMMITTEE OF INQUIRY INTO HUMAN FERTILISATION AND EMBRYOLOGY

Chairman:- Dame Mary Warnock DBE

Presented to Parliament by the Secretary of State for Social Services
the Lord Chancellor
the Secretary of State for Education and Science
the Secretary of State for Scotland
the Secretary of State for Wales
the Secretary of State for Northern Ireland

by Command of Her Majesty
July 1984

LONDON
HER MAJESTY'S STATIONERY OFFICE

£6.40 net

Cmd. 9314

DEFINICIONS DE GESTACIÓ PER SUBSTITUCIÓ

L'Informe Warnock del Regne Unit la defineix com a «la pràctica mitjançant la qual una dona gesta o porta al seu ventre un nen per a una altra dona, amb la intenció de lliurar-li després de nàixer».

Yolanda Gómez Sánchez: «s'anomena maternitat subrogada, gestació per substitució o lloguer d'úter l'acte reproductor que genera el naixement d'un nen gestat per una dona que es troba subjecta a un pacte o compromís mitjançant el qual ha de cedir tots els drets sobre el recent nascut en favor d'una altra dona que figurarà com a mare d'aquest». (Gómez Sánchez, Y. *El derecho a la reproducción humana*. Madrid: Marcial Pons, 1994, p. 136.)

Marina Pérez Monge: «aquell contracte onerós o gratuït, pel qual una dona aporta únicament la gestació o també el seu òvul, compromentent-se a entregar el nascut als comitents (una persona o parella, casada o no), que podran aportar o no els seus gàmetes; en aquest últim cas, els gàmetes seran de donant (masculí i/o femení)». (Pérez Monge, M. *La filiación derivada de técnicas de reproducción asistida*. Centro de Estudios Registrales, Fundación Beneficencia et Peritia Iuris, Madrid, 2002, p. 329.

LAMM, Eleonora. *Gestación por sustitución: ni maternidad subrogada ni alquiler de vientres*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Publicacions i edicions, 2013, p. 23.

Warnock, M. *A Question of Life: the Warnock report on human fertilisation and embryology*, Oxford: Blackwell, 1985.

Terminologia

Parella comitent o parella d'intenció,
progenitor comitent o d'intenció: persones que volen ser pares.

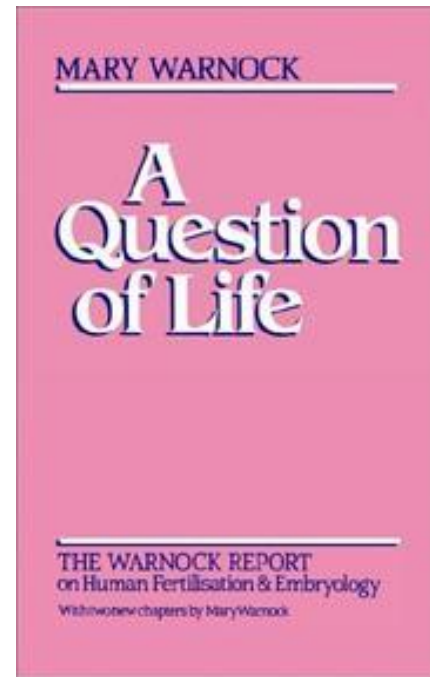
Mare gestant, gestant substituta - dues modalitats:

1. **Tradicional**: òvuls de la dona gestant + inseminació esperma del pare comitent o d'un donant.
2. **Gestacional**: òvuls de la mare comitent o d'una donant i esperma del pare comitent o d'un donant.

En molts països només s'admet la maternitat gestacional en els contractes de GS. És important destacar la dissociació entre maternitat genètica i maternitat gestacional (la mare no aporta material genètic).

Gestació per substitució **altruista**

Gestació per substitució **comercial**

QUAN VA COMENÇAR AQUESTA HISTÒRIA

Al nostre país fa poc temps que hi ha un debat públic sobre això, però ve de lluny, com tantes coses que tenen a veure amb la maternitat i la procreació.

A la Bíblia ja se'n parla en el llibre del Gènesi, en la narració sobre el naixement d'Ismael, fill d'Abraham. La seva dona Sarah no li havia donat cap fill i, donada la importància de tenir descendència, li va demanar de dormir amb la seva esclava Agar per tenir una criatura. Així ho van fer i Abraham va tenir a Ismael als vuitanta-sis anys (Gènesi, 16).

El mateix va passar amb Raquel, la dona de Jacob: “Raquel va donar a Jacob la seva serventa Bilhà, i Jacob s’hi va unir. Bilhà va quedar embarassada i va donar un fill a Jacob. (Gènesi 30:4-5)

La mitologia hindú també explica que el deu Balarama, germà de Krishna i fill de Vasudev, va naixer per la “transferència miraculosa” d’un embrió del ventre de Devaki al de Rohini, una altra dona de Vasudev. Vasudev i Devaki vivien presoners en el palau del rei Kansa (germà de Devaki), qui assassinava als fills de la seva germana perquè li havien profetitzat que un d’ells el mataria. Balarama es va salvar perquè li van dir que havia nascut mort. Rohini el va parir i criar. Balarama va passar la seva infantesa com a pastor de vaques amb el seu germà Krishna.

(SMERDON, Usha Rengachary (2008). Crossing bodies, crossing borders: International surrogacy between the United States and India. En: [Cumberland Law Review](#), nº 29 (1), p. 21 [en línia]. [Consultado el 8 de marzo de 2019]. Disponible en: [«Crossing bodies, crossing borders: International surrogacy between the United States and India»](#))

Tots sabem que al llarg de la història les formes de concebre i viure la maternitat han estat diverses. També hi ha hagut molts models de família en les diferents societats. Avui dia hi ha maneres de convivència familiar molt diverses dins la nostra societat, per el fenomen de la pluriculturalitat social i, també, perquè les TRHA i els canvis legislatius del matrimoni entre parelles del mateix sexe hi han contribuït.

En les societats esclavistes els nens eren cuidats per esclaus i en altres societats per servents. El recurs a “dides” (ama de llet, “ama de cria” o “nodriza”) ha estat molt emprat en diferents societats i èpoques.

Els nens eren valuosos per perpetuar la família i el patrimoni en la classe alta de la societat i per contribuir a la subsistència de la família en les classes baixes. Aquestes idees arriben fins el nostres dies en alguns sectors socials.

Fins el segle XX no hi ha hagut un reconeixement generalitzat de la vàlua intrínseca del nen, el caràcter substantiu del seu ésser i els drets que li són inherents.

Recordem que no es parla dels drets dels infants fins

- Declaració dels Drets del Nen de la Alianza Internacional Save the Children (1923), adoptada en el seu IV Congrés General, i enviada a la Societat de Nacions. El 1924 fou adoptada per la V Asambleta de la SN com a **Declaració de Ginebra**.
- **Declaració dels Drets del Nen, ONU 1959. 10 principis fonamentals**
- **Convenció sobre els Drets del Nen, ONU, 20 de novembre de 1989**
- **Carta Europea dels Drets del Nen (1992)**

SENTIT ACTUAL DE LA GS

La pràctica de la GS i els contractes per a realitzar-la amb garanties van començar els anys setanta als EUA. El primer contracte el va fer en aquest país l'advocat Noel Keane l'any 1976; ell inicià el negoci de la intermediació entre els pares d'intenció, les dones gestants i els professionals sanitaris, primer gràcies a la inseminació artificial i a partir de 1980 amb la FIV. El primer cas publicat tingué lloc el 1984 i es tractava d'una parella que demanà a una amiga que gestés per a ells.

Noel Keane, 58, Lawyer in Surrogate Mother Cases, Is Dead. [The New York Times](#), 28 de enero de 1997, [en línia]. [Consultado el 13 de marzo de 2019]. Disponible en:

<https://www.nytimes.com/1997/01/28/nyregion/noel-keane-58-lawyer-in-surrogate-mother-cases-is-dead.html>

SMERDON, Usha Rengachary (2008). Crossing bodies, crossing borders: International surrogacy between the United States and India. En: [Cumberland Law Review](#), nº 29 (1), p. 21 [en línia]. [Consultado el 8 de marzo de 2019]. Disponible en: [«Crossing bodies, crossing borders: International surrogacy between the United States and India»](#)

Usuaris:

1. Parelles heterosexuales en les que la dona no té úter per causes congènites o perquè se li va extirpar total o parcialment a conseqüència d'una malaltia (càncer, p. e.).
2. Dones amb un problema d'esterilitat o infertilitat que impedeix concebre o finalitzar el procés de gestació.
3. Dones a les que s'ha contraindicat el part per raons mèdiques.
4. Parelles homosexuals d'homes.
5. Dones que no poden concebre per raons d'edat.
6. Dones que no volen concebre per raons d'estètica.

És evident que no totes les situacions poden considerar-se de la mateixa manera.

El recurs a l'adopció

És més difícil del que pot semblar a primera vista.

El problema de l'adopció: sovint aquestes persones no poden adoptar perquè els criteris per a l'adopció (nacional o internacional) els exclouen.

PRIMERS CASOS CONFLICTIUS FAMOSOS

Els problemes que es presenten en aquestes pràctiques gestacionals són de diversos tipus i nivell. En un sentit pragmàtic cal destacar les demandes davant els tribunals que han tingut lloc per els canvis de decisions dels contractants; el famós cas de *Baby M* va posar sobre la taula la dificultat que pot tenir una mare gestant per a donar el seu bebé; el cas *Buzzanca contra Buzzanca* visualitzà els conflictes interns que poden portar als membres de la parella a prendre decisions irresponsables, de greus conseqüències per als nens i per a la gestant.

La casuística que es pot presentar durant un procés de GS és molt àmplia: la mare gestant pot voler avortar; és possible que es produeixi un embaràs múltiple que posi en risc la vida de la gestant o que faci desistir als pares intencionals de continuar; el fetus pot presentar malformacions que poden fer replantejar la seva decisió; els pares intencionals poden separar-se, com es veu en el cas Buzzanca; la mare gestant pot no voler entregar el bebè, com en el cas de Baby M; etcètera.

El cas de Baby M. (1986)

Mary Beth Whitehead, mare de dos fills del seu marit, signà un contracte amb el matrimoni Stern (Elisabeth, una pediatra de 41 anys que patia esclerosi múltiple, i William, un bioquímic) per a gestar una criatura i entregar-la al nàixer. Fou inseminada artificialment amb l'esperma de William Stern; el contracte estipulava un pagament de 10.000 dòlars més les despeses mèdiques. El 27 de març de 1986 va nàixer una nena i els Stern van acceptar que la Sra. Whitehead s'estigués amb la nena uns dies addicionals, després dels quals es va fer enrere del seu acord de cessió i la va reclamar als Stern amb l'amenaça de suïcidar-se; l'hi van lliurar i la van denunciar.

Després d'un judici en la Cort Superior de New Jersey i d'una apel·lació, la Cort Suprema de New Jersey considerà l'acord de GS ineficax i declarà la filiació de la menor a favor de la Sra. Whitehead i del Sr. Stern; però en base l'interès superior de la menor, va atorgar la custòdia permanent als Stern, garantint a la Sra. Whitehead un règim de visites.

Quan va assolir la majoria d'edat, Melissa Stern (a la que Mary Beth anomenava Sara Whitehead) renuncià a la maternitat de Mary Beth Whitehead i formalitzà la maternitat d'Elizabeth Stern mitjançant un procés d'adopció.

Buzzanca contra Buzzanca (1994)

El 1994, el matrimoni de John i Luanne Buzzanca, ambdós de 43 anys, sol·licitaren a Pamela Snell que fos mare gestant, amb òvuls i esperma de donants anònims. El març de 1995 va nàixer Jaycee Louise Buzzanca, fruit d'aquest acord.

Però durant la gestació John va decidir divorciar-se, després de sis anys de matrimoni i de buscar la paternitat amb diversos tractaments per a augmentar la seva fertilitat, nombroses inseminacions artificials que els hi havien costat 200.000 dòlars i altres intents amb gestants per substitució.

Durant els dos anys següents al divorci, John Buzzanca va haver de pagar la manutenció de la seva exesposa i la nena. Però Buzzanca aconseguí que un jutge el lliurés d'aquesta càrrega considerant que en realitat mai havà estat el pare legal de la criatura, atès que aquesta va nàixer després de la dissolució del matrimoni. El jutge d'Orange County, Robert Monarch, encara va anar més lluny i va deixar a la nena legalment orfe quan va afegir que Luanne Buzzanca, malgrat tenir la custòdia, tampoc pot ser considerada la mare legal, perquè no es mare genètica, ni mare gestant, ni havia adoptat a la nena.

Pamela Snell, la gestant per substitució, començà a tramitar els papers per a que li tornessin la custòdia de la nena quan es va assabentar del divorci, però després retirà la petició.

Finalment, el 10 de març de 1998, la Cort d'Apel·lació de Califòrnia considerà que tant Luanne como John eren els pares d'intenció i ho manifestaren en un acord signat; va revertir les sentències anteriors i establí que John i Luanne són els pares legals de Jaycee i que John havia de contribuir econòmicament al manteniment de la seva filla.

A més d'aquests tipus de complicacions, és evident que hem d'entrar en altres qüestions de fons:

- És lícit que una dona renunciï al dret de filiació inherent a la seva maternitat?
- És lícit que el cos de la dona s'utilitzi amb finalitats comercials?
- És un atemptat a la dignitat de la dona?
- Quines conseqüències emocionals i psicològiques pot tenir la ruptura de la vital i íntima relació que s'estableix entre la gestant i el fetus quan ambdós se separen després del naixement?
- Es posa en risc la vida (física i psicològica) i la protecció dels nens amb la GS?
- Els pares comitents poden reclamar la GS en funció dels seus "drets reproductius"?
- Pot devaluar-se la consideració de la dignitat de la vida humana i la família a causa d'aquestes pràctiques?
- Són realment lliures les dones que accepten ser gestants per substitució?
- El dret a la llibertat és un criteri suficient per a justificar la GS?

LA RÀPIDA EXPANSIÓ DE LA GS

Malgrat tots aquests problemes, els procediments de la GS van escampar-se ràpidament a nivell internacional: Regne Unit, Índia, Ucraïna, Geòrgia, Nepal i altres països van tirar endavant aquestes pràctiques.

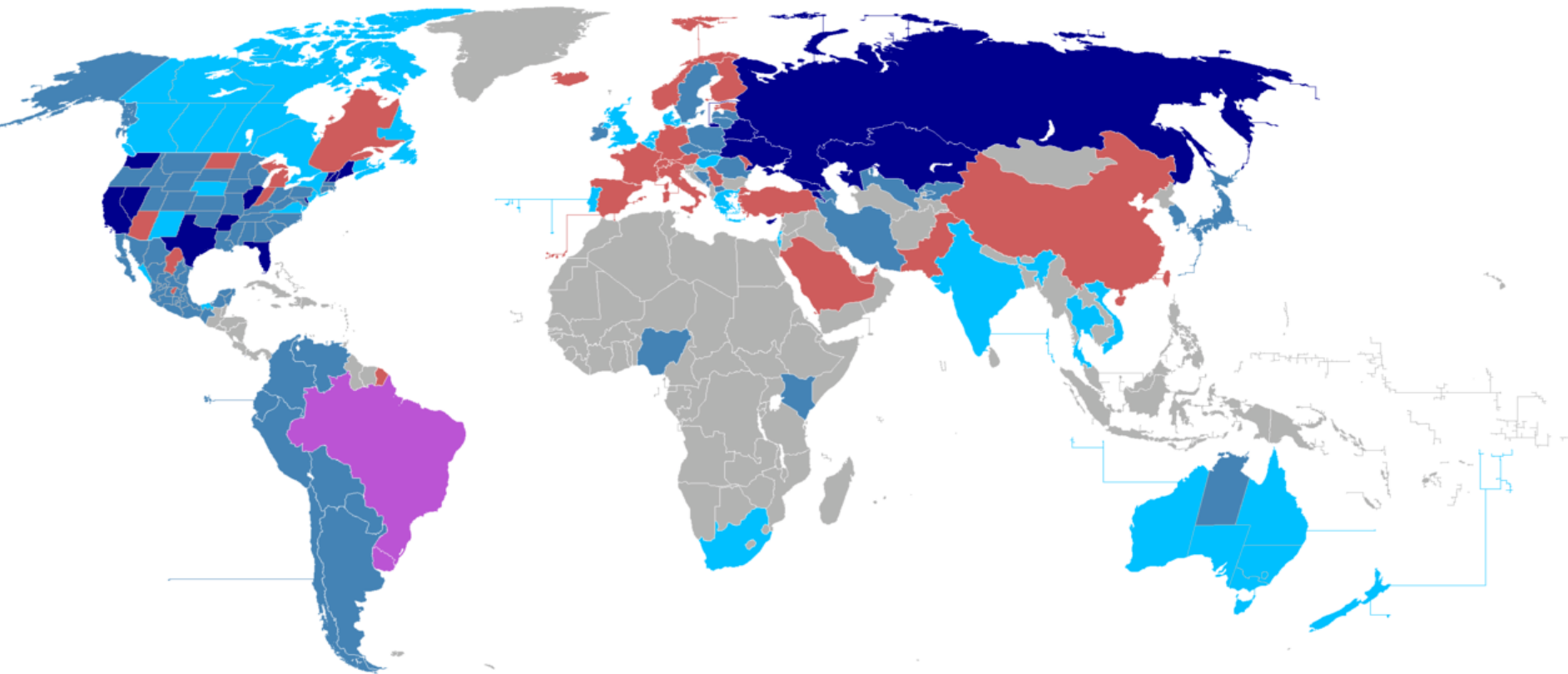
Es va començar sense legislació adient i després alguns països van legislar de pressa i sense tenir en compte qüestions fonamentals, el que va derivar en l'exploració de les dones gestants i el menysteniment dels seus drets de filiació, com és ben sabut del cas de l'Índia. Aquest país ha refet la seva legislació per evitar abusos i la GS està legalitzada només de forma altruista i no es permet als estrangers.

Parlar de “l'autonomia per decidir” de les dones vulnerables planteja molts dubtes.

Els defensors de la GS es basen en el dret a **la llibertat individual**:

1. El dret a decidir de la mare gestant.
2. El dret a decidir de la parella d'intenció, especialment sobre la manera de crear una família (**drets reproductius**).

Podem veure el mapa de la situació actual del fenomen:

Regulació legal de la gestació per substitució en el món:

Legals les formes retribuïda i altruista

Sense regulació legal

Legal només de forma altruista

Permesa entre familiars fins el segon grau de consanguinitat

Prohibida

No regulada/situació incerta

LA GESTACIÓ PER SUBSTITUCIÓ DELS ESPANYOLS

El gràfic de l'Emakunde-Instituto Vasco de la Mujer permet visualitzar el conjunt del fenomen.

Les xifres varien segons les diferents fonts, tant en la quantificació de la situació real com en la percepció de la població:

MAGNITUD Y LOCALIZACIÓN DE ESTA PRÁCTICA	Gobierno de España. Consulados y embajadas	NACIDOS POR "GESTACIÓN SUBROGADA" O "VIENTRE DE ALQUILER" EN ESPAÑA	979 en los últimos 7 años
	Asociación Española de Abogados de Familia (AEAFA)		1.000 al año
	Asociación por la Gestación Subrogada		1.400 al año (250 en Euskadi)
PERCEPCIÓN POBLACIÓN	Sondeo de Sociometrica para El Español	% POBLACIÓN A FAVOR DE LA "GESTACIÓN SUBROGADA" O VIENTRE DE ALQUILER	70%
	Encuesta de NC Report para LA RAZÓN		41,6%
	Encuesta del Gabinet d'Estudis Socials i Opinió Pública (GESOP).		73%

Emakunde-Instituto Vasco de la Mujer y Fundación EDE: *¿Gestación subrogada o vientres de alquiler?* INFORME FINAL, Vitoria, abril 2018 [en línea]. [Consultado el 19 de marzo de 2019]. Disponible en: http://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/publicaciones_informes/es_emakunde/adjuntos/ges_sub_vie_alq_informe.pdf

El registre d'aquests nens com a ciutadans espanyols i el reconeixement de la filiació dels pares comitents espanyols han estat molt complicats perquè no els protegeix la legislació espanyola. S'han vist involucrats en aquest problema els registres civils dels consolats espanyols, la Dirección General de los Registros y del Notariado, així com diverses instàncies judicials, atès que s'han interposat recursos, resolts en diferents jutjats amb raonaments divergents dels utilitzats per la DGRN. Els problemes continuen com hem vist en el cas més recent d'Ucraïna.

El Tribunal Europeu de Drets Humans recomana que es procuri el “millor interès del menor”.

A Espanya hi ha varies agències que informen i ofereixen la intermediació entre els pares comitents i els serveis necessaris (advocats, personal sanitari i dona gestant) que s'ofereixen en els països on es practica legalment la GS. Una simple recerca a internet dona nombrosos resultats immediats. No és casual que alguns programes de TV, suposadament informatius, siguin veritables espots publicitaris; els interessos en joc mouen molts diners.

Segons va informar *La Vanguardia*, el preu total d'una GS pot variar entre els 35.000 i els 150.000 euros, depenent del país en el què es faci i de les tècniques de reproducció assistida que s'utilitzin. La mare substituïda obté una compensació que acostuma a ser de 10.000 a 30.000 euros. (*La Vanguardia*, Redacción EFE, 13/09/2018.)

A més de les agències, hi ha també associacions favorables a la legalització de la GS.

Els membres d'aquestes associacions reclamen una llei que permeti la GS, en els termes establerts en altres països. Apelen al seu dret a decidir sobre una qüestió tan fonamental per a la vida individual i de la parella; als seus drets reproductius; a la necessària protecció del menor; etcètera.

Molts grups socials són crítics d'aquestes actituds i peticions i demanen la prohibició absoluta i internacional de la GS, com és el cas de Suècia i d'altres països europeus.

Red Estatal contra el Alquiler de Vientres (RECAV),
<https://www.noalquilesvientres.com/>

ELS DRETS REPRODUCTIUS

La definició d'aquests drets crea controvèrsia entre els juristes. Uns els interpreten de manera restrictiva i altres de manera àmplia.

En un principi el concepte de Drets Reproductius sorgí per a la defensa de les dones, les parelles i els individus en front dels estats. El seu origen prové de la **Conferència Internacional de Drets Humans de Teherán (1968)**, on per primera vegada es parla del dret humà a determinar lliurement el nombre de fills i l'interval entre els naixements; de la definició de **Bucarest (Conferència sobre Població de 1974)**, en la qual es diu que és un dret fonamental tant de les parelles com dels individus. Però no va ser fins a la **Conferència Mundial sobre la Població i el Desenvolupament**, celebrada a **El Cairo, el 1994**, quan s'encunyà el terme de 'drets reproductius' per a designar al conjunt de drets que tenen a veure amb la salut reproductiva i més àmpliament amb tots els drets humans relacionats amb la reproducció humana.

En la **Declaració i Plataforma d'Acció de Beijing**, resultat de la **Quarta Conferència Mundial sobre la Dona (1995)** es defineix la salut reproductiva i els drets reproductius en els paràgrafs 94 i 95.

Parágrafo 94: “[...] la salud reproductiva entraña la capacidad de disfrutar de una vida sexual satisfactoria y sin riesgos y de procrear, y la libertad para decidir hacerlo o no hacerlo, cuándo y con qué frecuencia. Esta última condición lleva implícito el derecho del hombre y la mujer a obtener información y de planificación de la familia de su elección, así como a otros métodos para la regulación de la fecundidad que no estén legalmente prohibidos, y acceso a métodos seguros, eficaces, asequibles y aceptables, el derecho a recibir servicios adecuados de atención de la salud que permitan los embarazos y los partos sin riesgos y den a las parejas las máximas posibilidades de tener hijos sanos.”

Parágrafo 95: “[Los derechos reproductivos] se basan en el reconocimiento del derecho básico de todas las parejas e individuos a decidir libre y responsablemente el número de hijos, el espaciamiento de los nacimientos y el intervalo entre éstos y a disponer de la información y de los medios para ello y el derecho a alcanzar el nivel más elevado de salud sexual y reproductiva. También incluye su derecho a adoptar decisiones relativas a la reproducción sin sufrir discriminación, coacciones ni violencia, de conformidad con lo establecido en los documentos de derechos humanos. En ejercicio de este derecho, las parejas y los individuos deben tener en cuenta las necesidades de sus hijos nacidos y futuros y sus obligaciones con la comunidad.”

No obstant això, Igareda escriu:

“el tractament legal de la reproducció humana des del punt de vista dels drets sexuals i reproductius és complex. Els drets reproductius no són fàcils de definir perquè no estan inclosos en la Declaració Universal de Drets Humans i tampoc hi ha consens a nivell europeu, només hi ha acord sobre la importància de la salut reproductiva.” (Igareda N. 2011, p. 256.)

Altres juristes com Yolanda Gómez afirmen que el dret a la reproducció es deriva de diversos drets fonamentals explícitament contemplats en la Constitució Espanyola. Però també indica que

“el derecho a la reproducción forma parte del contenido del derecho a la libertad, como una manifestación directa de la autonomía física de la persona, lo que permite al sujeto acceder tanto a la reproducción natural como valerse de las nuevas tecnologías reproductivas, pero, como el resto de los derechos de nuestro sistema constitucional, no es ilimitado. Una correcta construcción e interpretación de este derecho a la reproducción humana permite analizar y regular nuevos conflictos en torno a la reproducción humana. Conforme a la tesis que defiendo, no puede sacrificarse la libertad a todo fin social ni interés público cualquiera que éste sea. El principio interpretativo es el contrario: **extender el ámbito de la libertad hasta donde sea posible sin vulnerar otros valores y principios constitucionalmente reconocidos y, colisionando aquéllos con cualquiera de éstos, interpretar de conformidad con la amplitud del reconocimiento y tutela con que la propia Constitución los reconozca.**” (Gómez Sánchez, Y. “El derecho a la reproducción humana: fundamento y nuevos problemas”, *Perspectivas del derecho de familia en el siglo XXI: XIII Congreso Internacional de Derecho de Familia*, 2004.)

Eleonora Lamm escriu que “El Programa de Acción de la Conferencia Internacional de Población y Desarrollo, en su párrafo 7.3, habla del «derecho a la reproducción de todas las parejas e individuos». Esto ha sido interpretado en el sentido de que una pareja tiene derecho a reproducirse no sólo de forma natural, sino también mediante las nuevas tecnologías reproductivas y, más aun, que una persona sola también tiene el derecho de reproducirse.” (Lamm 2013, 66)

Els pares comitents o d'intenció poden reclamar la GS en funció dels seus drets reproductius?

Alguns juristes pensen que sí i altres que no.

Crec que aquesta qüestió no pot considerar-se en abstracte, d'una manera merament formal legal, sinó que cal contextualitzar-la en el que pot implicar la GS:

- La instrumentalització del cos de la dona
- La degradació de la seva dignitat
- La consideració inadequada de l'autonomia personal de dones vulnerables
- Devaluar el dret de filiació de les dones que són mares
- No tenir prou en compte els drets del nen.

Pel que fa a la protecció dels nens, recordaré el posicionament del Parlament Europeu més endavant.

Sobre la GS hi ha dues resolucions del Parlament Europeu que suposen un canvi d'orientació important.

En la primera, aprovada el 2015, es condemna de manera general la GS:

Informe anual sobre los derechos humanos y la democracia en el mundo (2014) y la política de la Unión Europea al respecto

“114. Condena la práctica de la gestación por sustitución, que es contraria a la dignidad humana de la mujer, ya que su cuerpo y sus funciones reproductivas se utilizan como una materia prima; estima que debe prohibirse esta práctica, que implica la explotación de las funciones reproductivas y la utilización del cuerpo con fines financieros o de otro tipo, en particular en el caso de las mujeres vulnerables en los países en desarrollo, y pide que se examine con carácter de urgencia en el marco de los instrumentos de derechos humanos.”

Unión Europea. *Informe anual sobre los derechos humanos y la democracia en el mundo (2014) y la política de la Unión Europea al respecto* (2015/2229(INI)) [en línea]. [Consultado el 4 de marzo de 2019]. Disponibles en: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0344_ES.html?redirect

Però l'any següent una altra resolució va introduir un canvi significatiu:

La lucha contra la trata de seres humanos en las relaciones exteriores de la Unión -

Texto aprobado 5 julio de 2016

“31. Condena la trata de seres humanos para la maternidad subrogada forzosa en la medida en que constituye una violación de los derechos de la mujer y de los menores; señala que la demanda se ve impulsada por los países desarrollados a expensas de personas pobres y vulnerables procedentes, a menudo, de países en desarrollo, y pide a los Estados miembros que analicen las implicaciones de sus políticas reproductivas restrictivas.”

Unión Europea. *La lucha contra la trata de seres humanos en las relaciones exteriores de la Unión*. Texto aprobado 5 julio de 2016 [en línea]. [Consultado el 4 de marzo de 2019]. Disponible en: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0300+0+DOC+XML+V0//ES>

Aquí apareix el greu problema de la internacionalització dels processos de GS. Les polítiques restrictives provoquen problemes que s'han de tenir en compte per a no fomentar el recurs a persones vulnerables, en molts casos ciutadanes de països en desenvolupament. Aquesta dinàmica que es genera a partir de les prohibicions totals o de la falta de legislació sobre la GS ens obliga a reflexionar sobre les seves conseqüències.

El món globalitzat suposa un repte difícil de resoldre en moltes ocasions per al compliment de les legislacions nacionals, com s'ha vist en diverses qüestions com l'avortament, les restriccions a l'aplicació de les TRHA en general i en particular a la GS, l'eutanàsia, etcètera. El "turisme sanitari" està generalitzat per diferents causes i s'estén a nivell mundial.

El Tribunal de Drets Humans de la Unió Europea ha hagut d'intervenir en alguns casos de GS, per les disputes dels pares comitents amb els estats, i ha dictat varies sentències. En dues sentències de l'any 2014, l'argument central de les resolucions es basa en la protecció dels drets del menor.

Només faré esment d'aquestes, però després s'han dictat altres sentències com aquestes.

En els casos *Meennesson y Labassee vs. Francia*, el Tribunal, per unanimitat va declarar que

“la negativa del Estado francés a reconocer el vínculo de filiación entre las menores y las parejas comitentes es contraria al derecho de las primeras al respeto por su vida privada, protegida por el artículo 8 del CEDH y vinculada con la identidad”.

Ester Farnós compara l'argumentació del Tribunal Europeu amb la del Tribunal Suprem espanyol i comenta que les seves interpretacions de l'interès superior del menor difereixen:

“mientras que el TEDH lo sitúa por encima del orden público, el TS español otorga prevalencia al orden público y por ello impide que el acuerdo de GS despliegue sus efectos en España. [...] El mensaje del Tribunal europeo es claro: el interés superior del menor es un elemento prioritario en la definición del orden público”.
(Farnós Amorós, E. 2018, 219-221; Lamm, E. 2013, 120.)

També cal recordar que els nens nascuts per GS tenen el dret a conèixer els seus orígens, quelcom que obliga a prendre les mesures necessàries en els processos de GS per tal de respectar aquest dret.

PERSPECTIVA ÈTICA

A la nostra societat no hi ha una sola orientació ètica, sinó moltes, fruit de diverses creences.

Amb els anys s'ha anat consolidant a nivell internacional l'ètica dels drets humans, bastida sobre els principis de la llibertat, la igualtat o justícia i la fraternitat o solidaritat de tots els éssers humans.

La legislació internacional es basa també en aquests principis, però la concreció de les lleis depèn de factors molts heterogenis, de manera que els resultats poden ser més o menys adients als deures i obligacions que es deriven dels drets humans.

Des de la perspectiva dels drets humans es pot afirmar amb rotunditat que la GS, tal com s'ha practicat en alguns llocs ha suposat:

- La instrumentalització i la cosificació de la dona. La dona és objecte d'explotació al servei dels desitjos d'altres, amb menyspreu de la seva dignitat.
- Agreujar la vulnerabilitat de la dona, explotant la seva manca de recursos i la seva feblesa per exercir una veritable autonomia. En determinades circumstàncies, la seva suposada autonomia personal és una mera aparença.
- La alienació personal i la mercantilització dels seus drets de maternitat i filiació.
- Un atac contra la dignitat de les persones i la Humanitat.

Que això hagi succeït en molts casos no vol dir que sempre sigui així.

Hi pot haver GS respectuosa amb la dignitat de la dona i de totes les persones que intervenen en el procés? Molts creuen que sí.

Hi ha moltes mares gestants que estan molt satisfetes del que han fet i pensen que ajudar a una altra persona o parella a aconseguir un fill és una cosa extraordinària. Les dones se senten agermanades amb la nova família que ajuden a construir.

La solidaritat en aquest sentit requereix un entorn adequat i, en general, un sentit altruista allunyat de les transaccions econòmiques de les agències que negocien amb això.

Tant al Regne Unit com al Canadà estan prohibides les agències de negoci i hi ha una regulació estricta de les condicions del procés. En aquest context les dones gestants no es troben en una situació de vulnerabilitat que invalidi la seva decisió autònoma. (O no en major grau del que pot succeir en altres qüestions.)

El mateix es pot dir en relació a la salvaguarda de la seva dignitat.

Sobre la pregunta de si és lícit que una dona renunciï al dret de filiació inherent a la seva maternitat, totes les dones que han deixat el seu fill en una maternitat o han donat el fill en adopció han renunciat a aquest dret. El que es rellevant és que ho facin voluntàriament, sense coaccions directes o indirectes.

Moltes persones creuen que hi ha situacions en què la pràctica de la GS no suposa que les dones siguin instrumentalitzades ni atacades en la seva dignitat i drets, ni tampoc implica més riscos que els habituals per els nadons, i pot aportar una solució a un problema greu. **S'haurien de delimitar aquestes situacions.**

En aquest tema, com en molts d'altres, la valoració ètica ha de contextualitzar els problemes i veure les característiques de la casuística, aplicant els principis ètics de respecte a la dignitat de la persona, a la seva llibertat, i el tracte just per a totes les persones involucrades.

Des d'un punt de vista ètic no n'hi ha prou, com fa el liberalisme conservador, de posar per sobre de tot la llibertat, perquè no hi ha veritable llibertat per tothom si no s'acompanya del respecte a la dignitat i a la justícia per a totes les persones.

En altres problemes bioètics s'ha sabut destriar raonablement el que es pot fer i el que no. Per exemple, a Espanya i altres països no s'admet la tria de gènere en la FIV, però s'accepta quan es pot transmetre una malaltia greu lligada al gènere. A Espanya els transplantaments d'òrgans només es fan en malalts que estan en situació de vida o mort i sota condicions molt estrictes en relació al donants, així com un control efectiu dels intercanvis; en els països que no ho fan així, el liberalisme ha creat un mercat negre de tràfic d'òrgans que en aquest moment és més lucratiu que el negoci de les drogues.

Hi ha persones que pensen que la GS és inadmissible des de un punt de vista ètic per qüestions de principi. Les raons i principis invocats són de divers ordre segons l'adscripció ètica de cadascú:

- Per la seva concepció sobre la transcendència de la vida humana i la seva significació espiritual i metafísica
- Per determinats ideals de virtut i les seves exigències de plasmació en la vida pràctica
- Per alguns principis de respecte als processos naturals
- Per determinades maneres d'entendre la defensa de la dona i el seus drets inalienables
- Per altres conviccions diverses

La diversitat de conviccions ètiques que conviuen en les societats actuals obliga als Estats a legislar respectant aquesta pluralitat, en base a una ètica civil o ètica pública que garanteixi el respecte als drets humans de tots els ciutadans.

Per al conjunt de la societat, sovint és millor regular determinades pràctiques que establir una prohibició genèrica.

Establir normes per tal de *regular* determinades pràctiques no obliga a ningú a dur-les a terme, però pot ser necessari per a protegir als ciutadans, ordenar un sector i prevenir problemes delimitant les possibilitats d'acció.

EL BÉ DEL NADÓ

Hem de considerar també l'altre element primordial de la GS i que en pot sortir perjudicat: **el nadó**.

Primerament, una consideració empírica

Quines conseqüències emocionals i psicològiques poden derivar-se de la ruptura sobtada de la relació que s'estableix entre la gestant i el fetus quan ambdós se separen abruptament després del naixement?

Es posa en risc la vida (física i psicològica) i la protecció dels nens amb la GS?

Sobre els danys que poden patir els menors per ser fruit d'una GS, es fan moltes especulacions que haurien de justificar-se de forma raonada.

Efectivament, és molt rellevant conèixer les conseqüències que té per a ells la separació de la mare gestant.

En aquest sentit mereix atenció un estudi fet per investigadors de les Universitats de Helsinki, Gothenburg, Copenhagen, i Norwegian University of Science and Technology, en què es revisen 1795 articles sobre dades de caràcter biomèdic de la GS; en les seves conclusions indica que

“la mayoría de los estudios que informan sobre la GS tienen serias limitaciones metodológicas. [...] la mayoría de los acuerdos de GS se implementan con éxito y la mayoría de las madres gestantes están bien motivadas y tienen pocas dificultades para separarse de los niños nacidos como resultado del acuerdo. El resultado perinatal de los niños es comparable a la FIV estándar y la donación de ovocitos y no hay evidencia de daño a los niños nacidos como resultado de la GS. Sin embargo, estas conclusiones deben interpretarse con cautela. Hasta la fecha, no hay estudios sobre niños nacidos después de la GS transfronteriza o que crecen con padres homosexuales.

[...] A la edad de 10 años no hubo diferencias psicológicas importantes entre los niños nacidos por GS y los nacidos por otros tipos de técnicas de reproducción asistida o por la concepción natural. [...] La mayoría de las madres gestantes obtuvieron calificaciones dentro del rango normal en las pruebas de personalidad. La mayoría de las variables psicosociales fueron satisfactorias, aunque hubo algunas dificultades relacionadas con la entrega del niño. El bienestar psicológico de los niños de entre 5 y 15 años que habían tenido una madre gestante era bueno. No se encontraron diferencias importantes en el estado psicológico de las madres de intención, las madres que concibieron con otros tipos de TRHA y las madres cuyos embarazos fueron el resultado de una concepción natural.” (SÖDERSTRÖM-ANTTILA, V., WENNERHOLM, U.B., LOFT, A., PINBORG, A., AITTOMÄKI K., ROMUNDSTAD, L.B., BERGH, C. (2016) Surrogacy: outcomes for surrogate mothers, children and the resulting families -a systematic review. *Hum Reprod Update*, 2016, 22(2) 260-76.

En segon lloc, una consideració ètica

En la GS hi pot haver una instrumentalització i cosificació de l'infant com en altres situacions de la vida.

Desgraciadament, moltes vegades els nens són instruments dels pares i d'altres persones per aconseguir determinats objectius aliens al bé dels infants.

Això és censurable en qualsevol cas.

Com en el cas de la dona gestant, en la GS la instrumentalització pot donar-se o no.

CONSIDERACIONS FINALS

Si pensem en tot el que ha succeït en aquest terreny des dels anys setanta, crec que hi ha raons per pensar que la prohibició total de la GS potser no és el millor camí a seguir, com tampoc ho és la liberalització total.

Hi ha països que han legislat de manera restrictiva, com Regne Unit o Canadà, prohibint la comercialització i protegint a la dona gestant i al nadó. Hi ha ciutadans d'aquest països que es queixen de que la llei es massa restrictiva, però això es necessari per assolir aquesta protecció.

Cal una legislació que eviti tant la generalització de la GS com el patiment dels casos que poden ser justificats.

El govern espanyol ha de decidir què pensa fer amb tots aquests nens que estan pendents d'inscripció com a ciutadans del nostre país.

S'hauria de considerar si cal reformular els criteris d'adopció del nostre estat i treballar per arribar a uns criteris internacionals més ajustats a les necessitats, malgrat les dificultats existents per evitar el tràfic de nens.

BIBLIOGRAFIA

ATIENZA, Manuel. La gestación por sustitución. En: *El País*, 4 de mayo de 2017 [en línea]. [Consultado el 6 de marzo de 2019]. Disponible en

https://elpais.com/elpais/2017/04/19/opinion/1492609931_165365.html .

ATIENZA, Manuel. El derecho sobre el propio cuerpo y sus consecuencias. En: CASADO, María (coord.). *De la solidaridad al mercado. El cuerpo humano y el comercio biotecnológico*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona/Editorial Fontamara, 2017.

BLANCO-MORALES LIMONES, Pilar. *¿Y tú de quién eres?: Problemas actuales del Derecho de familia*. Lección inaugural curso académico 2010 / 2011, Universidad de Extremadura.

BOLADERAS, M. Derechos fundamentales y ciudadanía europea (según J. Habermas). En: XVI Jornadas de Estudio, *La Constitución española en el ordenamiento comunitario europeo* (I). Madrid: Dirección General del Servicio Jurídico del Estado, Secretaría General Técnica, Centro de Publicaciones, 1995, p. 1547-1561.

BOLADERAS, M. La dignidad humana y los primeros estadios de la vida. En: BOLADERAS, M. (ed.). *¿Qué dignidad? Filosofía, Derecho y práctica sanitaria*. Cànovas: Editorial Proteus, 2010.

BOLADERAS, Margarita (ed.). *Bioética: la toma de decisiones*. Cànovas: Proteus, 2011.

BOLADERAS, M. Violencia institucional por incumplimiento de derechos. En: *Musas*, vol. 4, núm. 1 (2019): 60 – 76 [en línea]. [Consultado el 16 de septiembre de 2019]. Disponible en

<http://revistes.ub.edu/index.php/MUSAS/article/view/vol4.num1.4/28619>

CABESTANY, Juan. Huérfana con cinco padres, *El País*, 12 sept. 1997 [en línea]. [Consultado el 15 de marzo de 2019]. Disponible en: https://elpais.com/diario/1997/09/12/ultima/874015202_850215.html

CALIFORNIA COURT OF APPEAL. *In re Marriage of Buzzanca* (1998), Nos. G022147, G022157. Fourth Dist., Div. Three. Mar 10, 1998 [en línea]. [Consultado el 15 de enero de 2019]. Disponible en:

<https://law.justia.com/cases/california/court-of-appeal/4th/61/1410.html>

CASADO, María (coord.). *De la solidaridad al mercado. El cuerpo humano y el comercio biotecnológico*. Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona/Editorial Fontamara, 2017.

CASADO, María y NAVARRO-MICHEL, Mónica (coords.). *Documento sobre Gestación por Sustitución*. Observatori de Bioètica i Dret, UB. Barcelona: Edicions Universitat de Barcelona, 2019.

Comisión Nacional de Reproducción Humana Asistida, Registro de Centros y Servicios de RHA (20/03/2019) [en línea]. [Consultado el 20 de marzo de 2019]. Disponible en:

<http://www.cnrha.mscbs.gob.es/registros/centros/home.htm>

DECLARACIÓN Y PLATAFORMA DE ACCIÓN DE BEIJING (1995), [en línea]. [Consultado el 2 de febrero de 2018]. Disponible en: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/pdf/BDPfA%20S.pdf>

DURÁN AYAGO, Antonia. Algunas reflexiones sobre la Proposición de Ley reguladora del derecho a la gestación por subrogación presentada por Ciudadanos. En *General*, 3 de julio 2017 [en línea]. [Consulta-

do el 20 de febrero de 2019]. Disponible en: <http://diarium.usal.es/aduran/2017/07/03/algunas-reflexiones-sobre-la-proposicion-de-ley-reguladora-del-derecho-a-la-gestacion-por-subrogacion-presentada-por-ciudadanos/>

EMAKUNDE-INSTITUTO VASCO DE LA MUJER y Fundación EDE: *¿Gestación subrogada o vientres de alquiler? INFORME FINAL*, Vitoria, abril 2018 [en línea]. [Consultado el 19 de marzo de 2019]. Disponible en: http://www.emakunde.euskadi.eus/contenidos/informacion/publicaciones_informes/es_emakunde/adjuntos/ges_sub_vie_alq_informe.pdf

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>; HUDOC data base, <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=caselaw/HUDOC&c=>

FARNÓS AMORÓS, Esther. ¿Debe permitirse la gestación por sustitución en España? Estado de la cuestión y algunas reflexiones. En CASADO, María (coord.). *De la solidaridad al mercado. El cuerpo humano y el comercio biotecnológico*. [Véase Casado, M.]

GOBERNATRICES, J.; BOLADERAS, M. *El concepto “violencia obstétrica” y el debate actual sobre la atención al nacimiento*. Madrid: Tecnos, 2018.

GÓMEZ SÁNCHEZ, Yolanda. *El derecho a la reproducción humana*. Madrid: Marcial Pons, 1994.

González Martín, María Belén. La maternidad subrogada, gestación por sustitución. En *Cuadernos Digitales de Formación*; 26; 2018, CENDOJ, Consejo General del Poder Judicial, Madrid.

GONZÁLEZ MARTÍN, MARÍA BELÉN. La maternidad subrogada, gestación por sustitución. En *Cuadernos Digitales de Formación*; 26; 2018, CENDOJ, Consejo General del Poder Judicial, Madrid.

GONZÁLEZ MORENO, Juana María. *Autonomía reproductiva y derecho. un análisis de los marcos jurídicos internacional, europeo y español desde la teoría jurídica feminista*. Tesis de doctorado, Universidad Autónoma de Barcelona, 2015.

IGAREDA, Noelia. El hipotético derecho a la reproducción. En: *Cuadernos Electrónicos de Filosofía del Derecho*, 23, 2011, p. 253 [en línea]. [Consultado el 20 de febrero de 2019]. Disponible en: ojsnew.uv.es:81/index.php/CEFD/article/download/717/473

INSTITUTO INTERAMERICANO DE DERECHOS HUMANOS: *Los derechos reproductivos son derechos humanos*. San José, Costa Rica: IIDH, 2008, 83 p. [en línea]. [Consultado el 1 de febrero de 2019]. Disponible en <https://lac.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Libro%201.%20Los%20derechos%20reproductivos-DH.pdf>

LAMM, Eleonora. *Gestación por sustitución: ni maternidad subrogada ni alquiler de vientres*. Barcelona: Universitat de Barcelona: Publicacions i edicions, 2013.

MARRADES PUIG, A.I.: *Luces y sombras del derecho a la maternidad. Análisis jurídico de su reconocimiento*, Universitat de Valencia, Valencia, 2002.

ONU. *Programa de Acción de la Conferencia Internacional sobre Población y Desarrollo*, El Cairo, Egipto, 5–13 de septiembre, 1994, Doc. de la ONU A/CONF.171/13/Rev.1 (1995).

ONU. *Convención sobre la Eliminación de toda forma de Discriminación contra la mujer / Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*), aprobada en 1979 y ratificada por 187 países, entre ellos España, BOE el 21.04.1984.

SMERDON, Usha Rengachary (2008). Crossing bodies, crossing borders: International surrogacy between the United States and India. En: [Cumberland Law Review](#), nº 29 (1), p. 21 [en línea].

[Consultado el 8 de marzo de 2019]. Disponible en: [«Crossing bodies, crossing borders: International surrogacy between the United States and India»](#)

SÖDERSTRÖM-ANTTILA, V., WENNERHOLM, U.B., LOFT, A., PINBORG, A., AITTO MÄKI K., ROMUNDSTAD, L.B., BERGH, C. (2016) Surrogacy: outcomes for surrogate mothers, children and the resulting families - a systematic review. *Hum Reprod Update*, 2016, 22(2) 260-76.

THE NEW YORK TIMES. Noel Keane, 58, Lawyer in Surrogate Mother Cases, Is Dead., 28 de enero de 1997, [en línea]. [Consultado el 13 de marzo de 2019]. Disponible en:

<https://www.nytimes.com/1997/01/28/nyregion/noel-keane-58-lawyer-in-surrogate-mother-cases-is-dead.html>

THE NEW YORK TIMES. Baby M. <https://www.nytimes.com/2014/03/24/us/baby-m-and-the-question-of-surrogate-motherhood.html>

THE SUPREME COURT OF NEW JERSEY. *In the Matter of Baby M*, 537 A.2d 1227 109 N.J. 396 (1988) [en línea]. [Consultado el 15 de enero de 2019]. Disponible en: <https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/1988/109-n-j-396-1.html> .

UNIÓN EUROPEA. *Convenio Europeo de Derechos Humanos*. [En línea]. [Consultado el 2 de abril de 2019]. Disponible en https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SPA.pdf

UNIÓN EUROPEA. *Informe anual sobre los derechos humanos y la democracia en el mundo (2014) y la política de la Unión Europea al respecto (2015/2229(INI))* [en línea]. [Consultado el 4 de marzo de 2019]. Disponibles en: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2015-0344_ES.html?redirect

UNIÓN EUROPEA. *La lucha contra la trata de seres humanos en las relaciones exteriores de la Unión*. Texto aprobado 5 julio de 2016 [en línea]. [Consultado el 4 de marzo de 2019]. Disponible en:

<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0300+0+DOC+XML+V0//ES>

TEXTOS LEGALS ESPANYOLS

Ley 35/1988, de 22 de noviembre, sobre técnicas de reproducción asistida. *Boletín Oficial del Estado* núm. 282, 24 de noviembre de 1988.

Ley 45/2003, de 21 de noviembre, por la que se modifica la Ley 35/1988, de 22 de noviembre, sobre Técnicas de Reproducción Asistida. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 280, de 22 de noviembre de 2003 [en línea]. [Consultado el 20 de marzo de 2019]. Disponible en:

<https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2003-21341>

Ley 14/2006, de 26 de mayo, sobre técnicas de reproducción humana asistida. *Boletín Oficial del Estado*, núm. 126, de 27/05/2006, actualmente vigente [en línea]. [Consultado el 20 de marzo de 2019]. Disponible en: <https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2006-9292>

Resoluciones de la DGRN de 18 de febrero de 2009 y del 5 de octubre de 2010.

https://www.boe.es/publicaciones/anuarios_derecho/abrir_pdf.php?id=ANU-C-2013-20068700716 ANUARIO DE DERECHO CIVIL La Direcci%F3n General de los Registros y del Notariado ante la gestaci%F3n por sustituci%F3n

AUDIOVISUALS

CASO BABY M. Película <https://www.imdb.com/title/tt0094696/>

Entrevista televisiva sobre la gestación por sustitución: *La Sexta*, disponible en:

https://www.lasexta.com/programas/mas-vale-tarde/entrevistas/sonia-madre-por-gestacion-subrogada-hay-muchos-prejuicios-basados-en-la-desinformacion_20170209589cc1e50cf2d2743defc59c.html

XARXES

Asociación Son Nuestros Hijos, <http://www.sonnuestroshijos.com/>

Asociación por la Gestación Subrogada, <http://gestacionsubrogadaenespana.es/>

Red Estatal contra el Alquiler de Vientres (RECAV), <https://www.noalquilesvientres.com/>